

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser.

902

Title: *Jagadishi*
Nyaya work

10/11/21

902

902

Z	Title.	Jagadika
:	Author.	Jagadika
:	Editor.	
:	Year, Vol.	
:	Publisher.	
902	Remark.	A Nyaya work.

Final Page missing

साध्यवद्विन्नकतिद्रव्यत्वादिति धर्मादेः सत्त्वाद्यातिरसंभनो वा स्यादतः साध्याभावेति न च कपि
 संयोगी एतद्वत्त्वादिन्यादेः संग्रहार्थमधिकरणभेदेनाभावजेदमाश्रित्यैव लक्षणमिदं कार्यं त
 था च साध्यवद्विन्नोभावस्तद्वद्वत्तित्वमित्यस्यैव साध्यत्वे साध्यपदमर्थमिति वाच्यं प्रति योगिता संस
 र्गसाध्यत्वे नैव साध्याभावस्य प्रवेशो न त्वभावस्यापीति तदेव यथैकानवकाशात् न स्तुतः
 स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्विन्नैव न ते यः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्योऽभाव
 स्तद्वद्वत्तित्वमर्थः संबन्धित्यापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यत्वार्थकस्य साध्यपदस्यानु
 त्तो स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिन संबन्धेन वत्त्वादिमत्तोऽन्यस्मिन् पूर्व तेन न ते यः संग
 ग्राह्यवद्विन्नवद्वत्त्वाद्यभावस्तद्वत्तित्वमादेः सत्त्वाद्यातिः स्यादतः तदुपात्तामिति नव्याः केचित्
 व्याप्यवद्विन्नव्याप्यवद्विन्नविरुद्धधर्माध्यासात् संयोगाद्यभावस्यैव द्रव्यगुणव्यधिकरणभेदेन
 जेदः ननु गगनाद्यभावस्य मानाभावात् तथा च साध्यवद्विन्नकतिगगनाद्यभाववति धर्मादेः सत्त्वा

जगदीश
॥२॥

इत्यादिः अतः साध्यपदमित्याहुः तत्र संसृष्टे गगनाद्यभावे गुणत्वादिसामानाधिकरण्यं न तु द्वये
गगनाभावे तथा च प्रित्यादि प्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापि गुणत्वादिसामानाधिकरण्यं तदभावयैवि
कद्वधर्मयोः संभवादिति दिक् न च घटत्वे घटाकाशसंयोगान्यतरत्वावधिनाभावो न गगना
त्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यवद्भिन्नघटे वर्तमानस्य गगन - - संयोगात्मकसाध्याभावस्याधिकरण्ये गग
ने गगनत्वत्वस्य हेतुः सत्त्वादिति वाच्यं अपभावाभावस्यातिरिक्ततामत्तरे वैतथ्येन गुणकरण
त्वादिति भावः भिन्नत्व इति इयन्निष्ठसंयोगाभाववतो भिन्नत्व इत्यर्थः मानाभावादिति तथा च
वाच्यप्यवृत्ति साध्यकसद्वैताव्याप्तिरिति भावः हेतु इति साध्यव्याप्यस्य त्वर्थः तेन वरुध्
मवत्पक्षे भिन्नघटोत्तरे वृत्तिरिति न सति साध्यवत्पक्षे भिन्नघटे साध्यवत्पक्षे न घटोत्ते
त्युक्तौ साध्यवद्भिन्नत्वनेन साध्यवत्त्वावधिन्नप्रतियोगिताकर्मस्य साध्यानादसंगते राह
पक्षेति साध्यवत्पक्षे भिन्नवृत्ति के तु तौ वहि मता मेव सदिग्ध साध्यवत्त्वेन पक्षत्वात् कु

रुण

मिने
ग

गनादितात्पेसाध्याम
अप

जगदीश
॥३॥

तथा च सपक्षो महान साहिर्न सकलसाध्याववान् इत्यदोषः प्राश्च स्तुम्यचि चार् एपतिव्याप्तिवारणार्थं
साध्याभाववतियावद्विशेषणं इत एव साध्ये यावत्त्वमव्याप्तिवारकतया सार्थकं भवत्यतः साध्याभाव
वत्त्वेन साकल्यप्रयोजयति साकल्यमित्यादिना इत्यवतारयति तत्र संसाध्याभाववतिसाकल्यानुक्ता व
प्यतिव्याप्तिवारकतयेव साध्ये साध्यैकस्य विशेषणस्य प्रथमतः सार्थकत्वं संभवात् अन्यथा गगनाद
तिमान् इत्यत्वादित्याहो पटत्वादिलक्षणतत्त्वासाध्यवत्त्वाभाववत् गुणदिनिष्ठादिभावप्रतियोगिनिद्र
मत्वा तावतिप्रसंगदिति ध्येयं ननु साध्यवत्पिदि त्वाद्यवधिन्नप्रतियोगिताकर्मस्य सकलसाध्याभाव
स्य संभवादसंभवः किंच सकलपक्षेत्तरनाम्ना सकलसाध्यप्रतियोगिकाभाववतोऽनुपस्थानात् तेन
समसकलपक्षस्य कर्मधारयोप्यनुपपन्नः इत्यतः साध्याभावो वेति तथा च साध्याभाववतिसाकल्ये
य न तु साध्येपीति भावः साध्याभाववतिसाकल्यप्रयोजनमाह तेनेति विपक्षे क देशः कश्चिद्विपक्षः सा
ध्यनिष्ठ साकल्यस्य साध्यसामान्याभावस्य वा विवक्षायाः फलमाह नानेति एकवक्तिक साध्यैकस्यत्वेन

तो हेतोः साध्यवत्त्वमिति तत्र वदितुं मतो दृष्टं तेति न च साध्यवत्प्रतियोगिका यो न्याभावस्य केवलान्वयित्वा दसंभ
वएव वक्तुं मुचितं ताव्याप्तिरिति वाच्यं वदितुं गगनात् इत्याद्यवत्प्रतियोगिकादिहेतोः लक्षणं संभवात्तस्यापि
सहेतुत्वे तावत्संभवात् साध्यवत्त्वमिति भावः साध्यपदस्य सिद्धिर्कर्मतत्तद्व्यक्तिपरतया तत्तद्व्यक्तिवत्त्वात् नो
न्याभावात् साध्यानाधिकरणरूपस्य पर्यवसितार्थस्य प्रत्येकविधीत्यादि तावत्संभवात् साध्यवत्त्वमिति वाच्यं
वीत्यादित्यादिव व्याप्तिः कथं न प्रतियोगिकं इति ननु सकलस्य साध्यवत्प्रतियोगिकाभावस्य अधिकरण
प्रसिद्ध्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्यतदा वदितुं ननु धर्मादि ता
दिसहेताव्याप्तिः तत्रापि तत्तद्विपर्ययवत्त्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्संपत्तवत्त्ववच्छिन्नाभावरूप
स्य वा साध्यप्रतियोगिकाभावस्तो मस्याधिकरणप्रसिद्धरतः साकल्यं साध्याभाववतीति तथाच
साकल्यं साध्याभावेन विशेषणं अतो नात्र सिद्धिरिति भावः न चैवमपि साध्याभाववान्निवृत्तिं तर्हि
ते महानसादौ वत्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं धर्मादौ नास्तीत्यव्याप्तितादवस्थं मत्तस्याह साध्यवे

इति चेत् ननु धर्मवान् वदितुं साध्याभावः ५ वदितुं साध्याभावः ५ वदितुं साध्याभावः ५ वदितुं साध्याभावः ५

प्रतिवैयर्थिकरूपं प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणवदितुं वाच्यं वेनायमात्माज्ञानादित्यादौ साध्याभाववतो घटादे
विषयतया हेतुभावप्रतियोगिमत्वेपि नाव्याप्तिः लक्षणमिदं अधिकरणं नैनाभावभेदमाश्रित्य अप्यत्र प्रतियोग्यनधिकरणवत्ति
नविशिष्टसकलसाध्याभावाधिकरणत्वव्यापकहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वप्रतियोग्यनधिकरणवत्तित्वे विविधहेतुभावत्वान्वित्वा
कलसाध्याक्तावप्यव्याप्तिरग्रेस्थास्यतीत्याशयेन नानेत्युक्तं अवाप्यवतीति कपिसंयोगी एतत्वात् इत्यादा
वितर्कः यद्यप्यग्रे हेतुभावस्यापि प्रतियोगिवैयर्थिकरण्यावच्छिन्नस्यैव निवेशः इत्यव्याप्यवत्तिहेतावव्याप्तिः स
भवति तत्रापि यथाशक्तमस्यापि न तत्रापि व्याप्तिरित्यावेदयितुं व्याप्यवत्तित्वे युक्तिः व्यभिचारिणीति एत
द्वत्त्ववान् कपिसंयोगादित्यादिवितर्कः अभावद्वयइति साध्याभावे हेतुभावेत्यर्थः अत्र च साध्याभावे
प्रतियोगिवैयर्थिकरण्या साध्यानाद्यदकसंबन्धेन प्रतियोगि नोयदनधिकरणतद्वत्तित्वं तेन धर्माद्यभाव
वतोप्ययः पिंजः कालिकादि संबन्धेन धर्मादिमत्वेपि नातिव्याप्तिः हेतुभावोपीति अपि नासाध्याभावसंग्रहस
नविशिष्टसत्त्वावान् जातेः इत्यादौ नातिव्याप्तिः य - पि साध्याभावोपीत्येव क्रमानुरोधादुक्तं मुचितं अ
विशकादेव हेतुभावस्य लाभसंभवात् तथापि तत्प्रतियोगित्वं चेत्येतन्न तत्तत्तद्व्याप्तिहेतुभावपरा
मशां संभवाद् हेतुभावप्रतियोगित्वं चेत्यभिधानात् गौरवादि त्वमभिधानं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
योगीति प्रतियोगिपदप्रतियोगितावच्छेदकताकघटकसंबन्धेन अवच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभाय तेन हत

धिकरण
ताकल
वितर्कत
स्य तात्प
र्थः ५

गरीश ११४

हेतुः किं लक्ष्यं इति संबन्धेन धर्ममत्वाद्यवधि नस्य काशदेः संयोगसंबन्धेन सत्वेपि नाव्याप्तिः तत्प्रतियोगित्वमहे
त्वभावप्रतियोगित्वहेतुतावच्छेदक रूपेणेति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनेत्यपि बोध्यं तेनात्मनि न द्रव्यत्वादि
त्यादौ साध्याभाववत्तात्मनि वर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिभ्यधिकरणस्य कालि
कादिसंबन्धावच्छेदकद्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः नच हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्र
तियोगिवैयधिकरणे कौचातिव्याप्तिश्च दारुणसंभवात् हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगित्वविवक्षा
मर्थतिवाच्यं तथा सति निधर्मत्वव्याप्यनान्विर्वहित्वादि त्यादौ निर्वहित्वत्वे दमाद्यैव लक्षणगमन
संभवे निधर्मत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रंथवस्यमाणव्याप्यलक्षणकतापत्तेः इति ध्येयं हेत्वभावप्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणविवक्षायाः फलमाह तेन द्रव्यत्वादाविति अन्यथा साध्याभा
वतिगुणो वैशिष्ट्यसत्ताभावस्य सत्ता रूपप्रतियोगिसमाप्ताधिकरणत्वात् अव्याप्तिरेव स्यादिति भा
वः अत्र द्रव्यत्वस्य साध्यतायां सकलसाध्याप्रसिद्धाव्याप्तिः उक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारात् आदिपदं

तेन गुणत्वत्वादिसाध्यस्योपग्रहः इत्येतदासमवेतमात्रं वा प्रकृते द्रव्यत्वमिति ध्येयं हेतुतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगित्वविवक्षायाः सफलमाह नवेति सत्तादाविति द्रव्यत्वादौ साध्ये इत्यनुवर्तते यत्रैकव्यक्तिक
मिति तथाच द्रव्येपि विधीत्यादिना व्याप्तिः सकलसाध्याप्रसिद्धेः नन्वितीत्यस्वरसात् साध्यसाधा
याभावस्यैव निवेशितत्वात् साध्ये साकल्येन देयमेवेत्यत आह विषयो वेति तथाच यत्रैकव्यक्तिरे
व साध्यसामान्याभावती तत्र गगनादतिधर्मवान् गगना न्यत्वात् इत्यादाव्याप्तिः साध्याभाववत्तः
साकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् यत्रैकव्यक्तिक एव विषयः तत्र त्वलक्षणे
साकल्येन देयं अतो हेतुतावच्छेदकत्वमिति निधर्मत्वव्याप्य इति निधर्मत्वस्य साध्यत्वे यत्रैकव्यक्तिकमित्यने
नैव गता र्थता स्यादतो व्याप्यपर्यंतं निधर्मत्वव्याप्यस्यापि स्मरणं स्मृतत्वादिसाध्यत्वे तत्तद्रूपभावस्य वा
व्यभिचारित्वात् तदसंग्रहेन दोषा येत्यत उक्तं तत्त्वेन साध्य इति निधर्मत्वव्याप्यत्वेन साध्य इत्यर्थः प्रत्ये
कमिति हेत्वभावस्य महानसीयादिवरुणात्तानीयन्यायेन साध्याभाववत्त्वकलांतगतपर्वताद्यवृत्तित्वा

अगरीशः दयासिद्धिर्निभावः निरुक्तवैप्रतियोगिवैयधिकरणवच्छेदकावच्छिन्नयद्दर्मवच्छिन्नाभावत्वं तद्दर्शनत्वं व्या
 ११ ५११ तिः इत्युक्तौ तु त्रैवतोषद्विधेयं ननु साध्यवत्प्रतियोगिकान्यत्वस्य धर्मादिमत्तिसत्त्वाद्याप्तिरतन्माह अ
 त्रैति तथाच साध्यवत्पदेन निरुद्धं लक्षणं योपस्थापितस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्र
 तियोगिताकस्यान्यपक्षार्थकदेशे न्यत्वे तादात्म्येनान्यत्वात्साध्यवत्तिच साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदाप्रतियोगि
 ताकभेदात्सात्त्वान्माप्तिः गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वोपगमाच्च इयं पृथिवीत्वादित्यादौ इत्यन्तत्वं विशिष्ट
 इत्यन्तवत्त्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या नान्याप्तिरिति भावः यद्दर्मविशिष्टबोधकपदसमन्विताभूतेनान्यादिपदेनो
 पस्थापिते अन्यत्वात् तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैव तादात्म्येनान्योन्यतु तद्दर्माश्रयप्र
 तियोगिताकत्वेन इत्यन्युत्पत्तौ प्रमाणमाह नहीति तथाच तादृशमुत्पत्त्यस्वीकारे नीलघटे घटप्र
 तियोगिताकभेदसत्त्वात् नीलघटे घटान्यइत्यपि व्यवहारः स्यादिति भावः इयं घटान्यदत्ता घटप्रतियो
 गावच्छिष्टप्रतियोगिताकत्वेन त्रैतो न्यादिशब्देन बोध्यते तदवतिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात्

अतएव घटे घटान्यइत्यस्य कारणं संभवान्नीलघटत्वस्य धर्मितावच्छेदकपर्वतानुधावनमिति मंतं
 नीलो घटे घटान्यइत्येव सम्यक्पाठः तथैव प्रतियोगित्वसंगतेः घटान्यइति पाठस्तु साध्यवत्त्वेनैव
 उपचमीसमासे तु तत्र विभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य च संसर्गप्रव्यादि
 याभानमादृत्य कथंचित्संगमनीयः घटपटोन इत्यादौ तु पटपटुपटुत्वात्त्वार्थमेव ननु प्रकृत इव पटत्वा
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकपटं निपातातिरिक्तस्य एव नार्थयोर्ज्ञेयत्वात् ननु तयो ननु पटत्वात्
 तदे पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गं एव पटस्यान्यसंभवात् पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
 त्वतु पटत्वमवच्छिन्नत्वप्रतियोगित्वंचेति त्रितयमेव विशेषविशेषणभावापन्नं सत्संसर्गो ननु
 वस्तुगत्या पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वं तन्मात्रं पटोनेत्यत्र प्रतियोगितायां पटत्वावच्छिन्नत्वस्याप्यु
 भवसिद्धत्वात् अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव तत्तद्विशिष्टपुष्पपटपत्तौ घटत्वादेस्तदवच्छेदक
 त्वमेव न स्यान्मानाभावात् अतएव केवलान्वयिग्रंथे वक्तुं न स्तीत्यत्र वदि वच्छिन्नत्वप्रतियो

१११
 ११२
 ११३
 ११४
 ११५
 ११६
 ११७
 ११८
 ११९
 १२०
 १२१
 १२२
 १२३
 १२४
 १२५
 १२६
 १२७
 १२८
 १२९
 १३०
 १३१
 १३२
 १३३
 १३४
 १३५
 १३६
 १३७
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२
 १४३
 १४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००

जगदीशः
११११

नेतृतीयोत्तमसमिन्वाहारनियामकत्वान्ननातिप्रसंगः घटानधिकरणभूतत्वमित्याहोतुल्यत्वेन वा
अधिकरणपरमेव घटानधिकरणोऽर्थः घटपरंतुतात्पर्यग्राहकं अन्येषामधिकरणपदेनाधिकर
णसामान्यमित्योक्तौ भूतत्वेन तस्यैव बोधः स्यात् न च घटान्वितस्यैवाधिकरणस्य त्रैस्तत्र न आबोध
नीयः समासात्तर्गतनभाउत्तरपक्षधुमात्रान्वयित्वमुत्पत्तेः अन्यथा नीलो घटो घट इत्या
घटान्यस्य घटत्वं नीलप्रमेयः पक्ष इत्याहो नीलप्रमेयान्यस्य पटत्वं प्रतीयेत वस्तुतस्तु स सर्वधिकरण
स्यैव उत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रतियोगिता नवछेदकं घटानधिकरणमित्याहो घटान्वितस्यैवाधिकरण
हेतुसंभवात्ते इति तु परमार्थः पीतः शंखो नास्तीत्यादिशब्कबोधस्तु न शंखत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगित्वेन
वगाहते तन्मात्रस्यान्वयितानव छेदकत्वात् शंखवत्तयान्निमित्तं धर्मिण्यपि तादृशप्रयोगात् प
रंतु पीतशंखत्वान्वच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन ससर्गमय इयाप्रतियोगित्वमवगाहते नानादिपक्षना यद्
म विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि त्वोपस्थाप्याभावधर्मिकान्वयबोधजनकत्वं तद्भावविच्छिन्नप्रतियोगि

गितासंसर्गिकधीजनकत्वमुत्पत्तेः तदयोस्तु वस्तुविशेष -- यद्यद्यतो नास्ति रत्यादिशब्देन सांसर्गिकी
प्रतियोगितावगाहिताप्रसिद्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनेव पीतः शंखो नास्तीत्याहोतुपी
तशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेनाप्रसिद्धेनावेत्यादि कवदुतरमहनीयं श्री साध्या सामानाधिक
रणपरस्य साध्यवद्विन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्यवैयधिकरणेत्यादि द्वितीयलक्षणे नपौनरुक्त्यापत्तेरुता
आचष्टे साध्यमसमानाधिकरणस्येति तत्त्वमिति परेणान्वयः वकिमान्नस्यैव अधिकरणतत्तद्भा
समानाधिकरणत्वाद् हि मान्दधुमान् इत्यादावध्याप्तेराह यदधिकरणेति यदधिकरणमनधिके
रणस्येति युक्त्यायस्याधिकरणसाध्यानाधिकरणतत्त्वमित्यर्थः तत्तद्भाधिकरणतु नवद्विसा
मानाधिकरणं अतो नाव्याप्तिरिति भोक्तुं ननु घटो हि स्वरूपयद्यत्तधिकरणं साध्या भूतधुमाद्यनधि
करणतत्त्ववृत्तित्वानधिकरणत्वं वस्तुदेरपि अतो धुमवान्नवद्वित्यादावतिव्याप्तिः यद्यद्यत्तधिकरणं
साध्यानाधिकरणतत्तद्वृत्तित्वानधिकरणोक्तौ तु महागौरवमतस्याह साध्यनिर्घृति साध्यनिर्घा

नगदीशः
११८११

भावप्रतियोगित्वं सहेतावप्यस्ति इत्यतः सामानाधिकरण्यभाव उक्तः न च साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्यभा-
वस्य च प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्य एव न तु ब्रह्मादावित्यसहेतावतिव्याप्तिः साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगि-
वृत्तित्वनिर्गुणपक्षाधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् न चैवमपि बहिर्मानधर्मादित्यादिविषमव्याप्त-
हेतावप्यस्ति बहिर्निष्ठस्य पर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिभूतयदाधेयत्वं तन्निरूपकपर्वतादौ ध-
र्मादेवर्तमानत्वादाह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति अत्राधेयत्वं साध्यताघटकसंबधेन ग्राह्यं तेन रूपवान्
हाकारत्वादित्यादौ संबधसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकं गगनादौ हेतोरवृत्तित्वेपि नातिव्या-
प्तिः तद्वत्तौ साध्यभिन्नवृत्तौ न तु साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुताघ-
टकसंबधेन बाध्यं अन्यथा बहिर्निष्ठाधेयत्वानिरूपकं स्वावयवे समवायादिना धर्मादेः सत्त्वात् अत्रा-
प्यपत्तेः तथा च सत्तावान् इत्यत्राह धर्मादेः सत्त्वात् साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकं इत्यादौ सम-
वायेन संयोगेन च त्वप्रसिद्धे किंच प्रत्येकविशिष्टसत्त्वादित्यादावप्यस्ति प्रत्येकनिष्ठाधेयत्वानि

रूपकगुणविवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वादप्यस्ति रेवेत्याह साध्यनिष्ठेति धर्मनिष्ठाधेयत्वानिरूपकं जलादौ ब-
्रह्माद्यधिकरणत्वाभावसंभवात् अभिचारित्वेति व्याप्तिरतो व्यापकत्वं तु प्रतियोगित्वेयधिकर-
णवृत्तित्वमेव तेन संयोगेन ब्रह्माद्यधिकरणत्वस्याग्राह्यं अप्यवृत्तितया तदभावस्य तत्तायः पिंडवृत्तित्वे-
पि नातिव्याप्तिः ब्रह्माद्यधिकरणत्वं गगणत्वोभयत्राद्यवच्छिन्नाभावस्य धर्मनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकर-
णत्वव्यापकत्वात् अतिव्याप्तिः अतः सामान्यपदतथाच हेतुतावच्छेदकसंबधावच्छिन्नपक्षवच्छिन्ना-
धिकरणत्वसामान्याभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तद्वत्त्वमर्थः
तेन बहिर्निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौ कारिकादि संधेन धर्माधिकरणतायाः सत्त्वे-
पि नातिव्याप्तिः न बावच्छिन्नधिकरणत्वाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धर्मानधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्या-
प्तिः न च हेतुतावच्छेदकसंबधेन यद्वत्त्वमवच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणत्वव्यापकत्वमित्यस्यैव सप्र-
वृत्तेः अधिकरणत्वाभावपर्यंतानुप्रवेशो व्यर्थ इति बाध्यं च त्वनियामकसंबधेन हेतुतायामप्यस्ति

जगदीशः
७२१

संगतः तादृशसंबंधावधिप्रतिबोधिप्रसिद्धेः अस्माकं तु तादृशसंबंधेन यद्वेतु संबंधितं तस्य स्वरूप
संबंधावधिनाभावमात्रावच्छेदकसंभवात् किंच अधिकरणत्वाप्रवेशोक्त्याः साध्यत्वे संयोगादिसंबंधे
नापि रूपादिहेतावतिव्याप्यपत्तिः संयोगेन रूपाद्यभावस्य केवलान्वयितया वद्विनिष्ठाधेयत्वात्किं
काधिकरणत्वाप्युक्त्यादिति भावः साध्यवद्विनेति अत्रापि साध्यवद्विनेत्यप्युक्त्याभावप्रतियोग्यधि
करणात् सामान्यकत्वेनैव बोधोक्त्याः तेन संभवात् इत्युक्त्यादित्याहो नाप्यपत्तिः ननु प्रागुक्तार्थस्य शब्दांतरेण
प्रधानमनुवादः सचात्र संभवात् साध्यवद्विनेति अधिकरणत्वं तस्य साध्यवद्विनेति त्वानधिकरणत्वं
स्य प्रागुक्तस्य साध्याधिकरणत्वं अधिकरणत्वं शब्देना बोधनात् अत आह चरमेति तत्वाधिकरणत्वा
भावे तत्ताभावस्याप्रवेशोक्त्यर्थे न संभवतीत्यत उक्तं अनतिप्रयोजनेति तथाच प्रथमं चरणं वाक्य
स्य साध्यवद्विनेति अधिकरणत्वं तत्ताभाववताप्युक्त्या प्रागभिनेत्यर्थस्य शब्दांतरेण प्रधानमेवा
नुवादः सचात्र संभवत्येवेति भावः साध्यपिति साध्याधिकरणे तत्ताभावो न भवत्येवेति चरमाधि

धिकरणत्वं शब्देन सहा न्यादेव तत्ताभावसंभवात् इत्याशयः केवलान्वयिनीति अत्रापि पदेणान्वयः अत्रापि
हेतुमाह साध्यपिति तानाम्यक्ति साध्यकेति मूलोक्तधूममभिप्रेत्य तेन शब्दानुगगनत्वादित्यादिना
नाप्यपत्ति साध्याप्यपत्तिर्विच्छेदहेतिन सतिः नूनतोपरे हरति किंचिदिति विधिः सचात्रानुजातेरि
त्यादवतिव्याप्तिरित्यर्थः विशिष्टधर्मावधिनाधिकरणत्वं सैव तद्वद्विनाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादिति
भावाः यद्विनेति साध्यव्यक्तितावच्छिन्नप्रैदुत्यर्थः नानाधिकरणसाध्यके यत्र साध्यतावच्छि
दकावच्छिनाधिकरणत्वं नानातत्रैत्यर्थः तेन कस्याश्चिद्व्यक्त्यानाधिकरणव्यक्तित्वविरहेऽपि न वक्ष्या
दिसाध्यकधूममग्रहः सर्वत्र केवलान्वयिनित्तिने च सार्वभौममत्तमुत्थापयति किंचिदिति हेतु
धिकरण इति सप्रम्यथाऽवच्छिन्नत्वं तच्च साध्यसाध्यवद्विनेति त्वभावेन चितं तत्रैवेति हेतुसंबंधे
इकसंबंधेनेत्यर्थः साध्यवद्विनेति त्वेन सहा चितः साध्यवत्त्वमपि येन संबंधेन येन रूपेण च साध्यताते
न संबंधेन तद्रूपावच्छिन्नत्वं बोध्यं तेन समवायेन वद्विनेति साध्यत्वे धर्मविशिष्टसत्त्वसाध्यके जात्यादीच

जगदीशः
११९०॥

नाति व्याप्तिः। तदधिकरणमिन्द्रत्वमिति। तद्वत्ताभावत्वोक्तौ प्रत्यक्षत्वादित्यादावति व्याप्तिः। गुणवच्छेद्य
स्य प्रत्यक्षवद्वृत्तिभावस्यैव गुणवच्छेदनसत्तायामभावस्य तात्पर्यम्। अतोभिन्नत्वपर्यं तादृशसंख्येयं। त्रै-
स्तुना व्याप्यवृत्तिः तद्व्याप्यवृत्तिरपि तादृशवृत्तित्वाभाववतीयावती व्याप्तिः। तद्वद्वृत्तवत्त्वं वक्तव्यमि-
तिभावः। हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुधिकरणस्य फलमाह। स्वावयवसंयोगेनेति। अथ तावपि
न सति रित्यर्थः। तथाच तादृशसंबंधेन हेतुधिकरणत्वा प्रवेशो स्वावयवावच्छेदेन धर्मस्य वहिर्मत्सं-
युक्तत्वाभाववत्तात्। वहिर्मानुषमादित्यत्रा व्याप्तिः स्यान्न पुनरसंभवो वाच्यः। ज्ञेयत्वादित्यादावैव
वीत्योक्त्यैव वृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेतुधिकरणनिष्ठमवच्छेदकत्वं निरवधिर्नैयाद्यं। तेन रूपव-
नृपथिवीत्वात् इत्यादौ नाव्याप्तिः। तत्र घटत्रिषावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावधिर्न तादिति ध्येयं। ते-
नैवेत्यस्य फलमाह। वहिर्मतिश्च समवायेनेति। हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवृत्तित्वात् तदुक्तौ संब-

धसामान्येन हेतुधिकरणवच्छेद्यः साध्यवृत्तित्वसामान्याभावो न वै प्रत्यक्षः। साधनाधिकरणवच्छेद्यस्य तादृशाभा-
वस्याप्रसिद्धेः। किंतु यत्किंचित्संबंधेन साध्यवृत्तित्वस्याभावो निवेशनीयः। तथाच हेतुधिकरणपर्वताद्य-
वच्छेदेन धर्मादौ वहिर्मत्संयुक्तत्वाभावसंभवात्संभव एव स्यात्। यदि तेनैव संबंधेन साध्यवृत्तित्वं प्रवे-
शोन स्यादिति भावः। ननु हेतुधिकरणवच्छेद्यत्वविशिष्टस्य साध्यवृत्तित्वाभावस्याधिकरणप्रसिद्धे-
क्षणमिदमसंभवितदधिकरणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकतया गगनजलत्वादौ वहिर्मत्संयुक्तत्वाभा-
वस्य धर्मवत्पर्वताद्यनवच्छेद्यत्वात्कृत्याह तादृशाभावश्चेति। हेतुधिकरणवच्छेद्यसाध्यवृत्तित्व-
त्वाभावश्चेत्यर्थः। संबंधांतरेण हेतुतावच्छेदकान्यसंबंधेन तथाच हेतुमत्पर्वताद्यवच्छेद्यत्वविशिष्टस्य
वहिर्मत्संयुक्तत्वाभावस्याधिकरणत्वं पर्वतरूपादावैव प्रसिद्धमिति भावः। ननु हेतुधिकरणवच्छेद्य-
त्वमपि रूपादौ वहिर्मत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात्। तत्र पर्वतादिकं नावच्छेदकं। भावाभा-
वयोरेकत्रकृत्यर्थमेवावच्छेदकत्वस्वीकारात्प्रसिद्धतादवस्थात्। नच महानसादिमात्रसंयुक्तकालि-

जगदीशः
२११॥

कारि संबंधेन पर्वत निष्ठ घटादौ बहिः संयुक्तत्वाभावस्य पर्वताद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या न दोष इति वाच्यं ॥ इ
त्यमपि तद्वत्पदान् तद्वत्सादित्यादौ तत्र साधनाधिकरणवच्छेदेन तद्वत्क्रियत्वेन युक्तत्वाभावस्य पर्वताद्यवच्छेद्य
तथापि पर्वताद्यवच्छेदेन तदीय रूपेण बहिः संयुक्तत्वं मित्यादिप्रतीत्या व्याप्य कृते रवच्छेदकत्वं स्वीकृ
मादा इत्यमत्रिधानं ॥ हेतुतावच्छेदक संबंधेन साध्यवृद्धित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणहेतुवधिक
रणं तद्वत्त्वं वा ग्रंथतो व्यप्यति तथाच ॥ व्याप्य कृति निरूपितत्वावच्छेदकत्वासत्वेपि साध्यवृद्धित्वाभा
वविशिष्टस्य तस्याधिकरणत्वमाद्यैव तद्वत्त्वं संगतिः न च वस्तुगत्या साध्यवृद्धित्वाभावविशिष्ट
स्य यस्याधिकरणहेतुवधिकरणं तद्विन्नत्वात् न हि मानुषमादित्यादौ व्याप्तिः ॥ स्वावयवाच्छेदेन बहिः सं
युक्तत्वाभाववतो धूमत्वाधिकरणताया धूमवत्पर्वतादौ सत्त्वात् साध्यवृद्धित्वाभावविशिष्टस्य
व्याप्तित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं ॥ हेतुतावच्छेदक संबंधेन हेतुमतस्तद्वत्त्वं तौ बहिः मानुषमादित्यादौ
इदं वाच्यं ॥ यत्त्वात् इत्यादौ सर्वत्रैवा संभवः ॥ साध्यवृद्धि संयुक्तत्वादिविशिष्टतत्तद्रूपादिव्यक्तिवत्स्य उक्त

तथा साध्यवृद्धित्वत्वाच्चिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या सत्तावानुपपत्त्यादित्यादौ व्याप्तिप्रसंगात् ननु सा
ध्यसामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वमतौ प्रत्येकसत्तादित्यादौ व्याप्तिवारिण्यातिव्याप्तिः ॥ अत आह ॥ व्याप्तिचरि
णस्त्विति ॥ तादृशीति हेतुतावच्छेदक संबंधेन हेतुमतीत्यर्थः ॥ तादृशाभावत्वं साध्यवृद्धित्वाभाववत्त्वं अ
त्रैवा नुभवं प्रमाणमिति ॥ सत्तायाप्यित्यादि ॥ एवं सत्तायामपि प्रत्येकसामानाधिकरण्यविरहे विशिष्टसत्त्व इ
ति विशिष्टसत्त्वशब्दबोध्यहेतावित्यर्थः ॥ यथाश्रुते ॥ गुणकमान्यत्वविशिष्टसत्ताव्यक्ताव्याख्याशंकाया उत्तर
ग्रंथेन तद्विरासाद संगत्यापत्तेः ॥ अतिरिक्तत्वादिति ॥ तथाच गुणादिकं न हेतुवधिकरणं व्यताना व्याप्तिः
उभयत्वमप्येकविशिष्टापरत्वं तद्व्याप्तिरिक्तमेव नातः स्पष्टं जातं भूतत्वं कृतत्वाभेदस्योत्तरं ॥ इत्यादौ व्या
प्तिरिति भावः ॥ यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुवधिकरणवच्छेदेन तद्वत्त्वं तद्विशिष्टसत्तादित्या
दौ ना व्याप्तिः ॥ न च धूमाधिकरणमहानसाद्यवच्छेदेन पर्वतीयधूमादौ बहिः संयुक्तत्वाभावस्य चोक्त
नीयन्यायेन सत्तादिव्याप्तिः ॥ महानसादरपि कारिकादि संबंधेन पर्वतीयधूमोद्यधिकरणत्वात् तत्त

अगदीश
११२१

धर्म

साध्यवद्वत्तिताभाववत्तायां अवच्छेदकत्वादिति वाच्यं स्वावच्छिन्नाधिकरणवच्छेदसाध्यवद्वत्तिताभाव
वद्वत्तिधर्मवत्त्वमित्यस्य फलितार्थतत्तद्भूमत्वात् यथैव तद्वत्त्वसमवेन धर्मत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वेपि
रूपभावात् तद्यपि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् त एवातिव्याप्तिवारणाय भवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकर
णतायाः प्रवेशे गौरवमसंभवो वा विशिष्टाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः एव धर्मत्वादेव पितृतावच्छेदकत्वे तादृ
येण कथायां हेतोरूपमासीनस्यादित्याशयः ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः न च गुणो विशिष्टस्तथा
न इति प्रतीत्यभाव एव मानगुणस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः कृत्वाधिकरणस्वरूपत्वाभ्युपगमात्
किंच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे प्रत्येकविशिष्टसत्त्वत्तु इति निर्णयदशायां मपि प्रत्येकसत्ताभावबुद्धिप्रतिसत्तानि
श्रुयस्यैव विरोधित्वात्तदसत्त्वात्स्वातंत्र्येण विरोधित्वात्तरकल्पने गौरवात् एवं विशेषणविशिष्टाभ्यु
पगमायां विनिर्गमकत्वेपि सत्तावत्तु इति प्रत्ययप्रसंगः विशिष्टग्रहप्रसंगः तदुभयग्राहकसाम्याविशिष्ट
य हे हेतुत्वकल्पने च गौरवात्तरं स्पष्टमेवेत्यत आह अनातिरिक्तत्वेति गुरुवस्तु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वा

दिति ग्रंथस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वादिति भावः तथा च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुवधिकरण
वच्छेदेन तादृशवृत्तिताभावात्त्वमपि निवेशितमतो नान्यादित्याशयः विशिष्टाधिकरणत्वं यदि नातिरिक्त
विशिष्टसत्तावान् इति प्रतीतेः प्रत्येकनिरूपिताधिकरणताद्वयावगाहितयेवोपपत्तेः अन्यथा विशे
षणभावनिर्णयदशायां मपि विशिष्टवत्ताप्रतीत्यापत्तेः विशिष्टवत्ताबुद्धौ विशेषणभाववत्ताज्ञान
स्य प्रतिबंधकतायाः स्वातंत्र्येण पिकल्पनापातादित्युच्यते तदप्याह अनातिरिक्तत्वेति प्राहुः विशेषण
विरोधित्वात्तदसत्त्वात्त्वविशेषसत्त्वतयोः सामानाधिकरण्यसंबन्धस्येत्यर्थः सत्तासंबन्धेन तस्य न्य
सा मानाधिकरण्यमिति प्रतीत्यावच्छेदकतासंबन्धेन तदुभयसामानाधिकरण्यस्य प्रत्येकसत्तावच्छेदकत्वं
न चैवं हेतुत्वोपपत्तिरधिकरणघटाघवच्छेदेन वाच्यत्ववद्वत्तिताभावेन स्पष्टरूपाहेतुतादृशाधिक
रणभित्तवत्त्वमस्यैव हेतुत्वोदिते तावित्ययं केन नान्यथा न्यायि रक्षितमसंगतमत आह केवनेति

अ ग १ शः
११९३॥

तीयेति तत्र साध्यवद्भिन्नत्वस्याः प्रसिद्धत्वादिति भावः यद्यपीदं वाच्यं नोक्त्यादौ तात्पर्येन केन वाच्ये हेतो
प्रथममलक्षणेऽप्याप्तिः संभवति प्रमेयावच्छेदेन वाच्यत्वं न तात्पर्येन निरहितेऽप्रसिद्धेः न च घटावच्छेदे
न वाच्यत्वं न तात्पर्यविरतो घटत्वाहो मुखमः तथासति घटत्वं घटेना वाच्यमित्यपि प्रतीत्यापत्तेः तथापि
साधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भित्तिभावेन कलणघटकः इत्यभिप्रायेण द्विती
याधिधानं स्वपदस्य तत्साधनं व्यक्तं परतया तात्पर्येन परात्मकहेतुधिकरणोक्तपदव्यक्ति
निरूपिततात्पर्येन वाच्यत्वं न तात्पर्यकलाभावस्य पदावच्छेदेन पदत्वाहो प्रसिद्धेः वस्तुतस्तु क
वलाच्यत्वं न तात्पर्यमस्य ताभावाप्रतियोगित्वमात्रं न तावच्छेदकगणः तथाव तात्पर्येन किमपि प्रमेयं न के
वलाच्यतीति द्वितीयलक्षण एव तादृश केवलान्वयिन्यप्याप्तिसंभवात् यथाश्रुतमेव प्रामाण्यमिति ध्येयं स ता
दासुरेन प्रव्यत्वं सामानाधिकरण इति प्रतीतिः स तादृश प्रव्यत्वं सामानाधिकरण्यवच्छेदकत्वाभाव
गुणेऽवगाहते इति प्रमाणाकारप्रतीतिप्रदातयति प्रव्यत्वे गुण इत्यादि ननु उक्तप्रतीतेर्गुणावच्छेदे

नयधिनीत्वसामानाधिकरण्याभावो विषयः गुणस्य प्रव्यत्वात् अधिकरणतया तन्निष्ठवृत्तित्वावच्छेदकत्वासेभवा
त् किंतु प्रव्यत्वं त्रिष्यत्पि धिनीत्वसामानाधिकरण्यतदवच्छेदकत्वाभाव एव गुलेविषयः तद्वदियमपीति
भावः अवच्छेदकस्याभावमिति प्राक्सिद्धप्रतीत्यभिप्रायेण इदं स तादां गुणेन प्रव्यत्वं सामानाधिकरण्यमिति
शाब्दबोधस्थले अवच्छेदकत्वोपस्थापकपदांतरविरहात् तदभावस्य गुणो बोधयितुमशक्यत्वात् कि
ंतु स तानिष्ठ प्रव्यत्वं सामानाधिकरण्यं न गुणावच्छेद्य इत्याकार एव बोधः गुणो विवक्षितसत्त्वस्य धर्मस्य
एव च घटत्वस्य न भवेत्तावदादिति ध्येयं न न्येन तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्यभावविषयकत्वमे
तु भवति विरुद्धं सामानाधिकरण्यस्याप्यवृत्तित्वे तदवच्छेदकत्वाप्रसिध्या तादृशवच्छेदकाभावविष
यकप्रतीतेर्भ्रमकत्वमपत्तिः स्यादत आह परंपरासंबन्धेनेति निरूपकतासंबन्धेनेत्यर्थः न तावच्छेदकता
व्यस्वरूपसंबन्धेनेत्यर्थः स तादां प्रव्यत्वं सामानाधिकरण्य इत्यादि प्रत्ययप्रमेगात् सामानाधिकर
ण्यस्याप्यवृत्तितया कुत्रापि अवच्छेदकतासंबन्धेन तस्यासत्वात् नत्विति तथाच प्रमेयसत्तादिसाहच

जगदीशः तिष्ठति इति भावः न तु कदाचित् स्यात् ॥ बाधकसत्त्वादेव छेदकाभावो विषयः प्रकृते तु साक्षात्सा मानाधिकर
 ७७९५७१) ण्यभावविषयकत्वेन किंचिद्बाधकमस्तीति ॥ अतो बाधकमाह सत्ता नेति ॥ तथा च स - - इव वृत्तित्वाभावस
 त्वे इव वृत्तित्वाभाववद्विबुधीस्तत्र न स्यादिति भावः ॥ ननु इव वृत्तित्वाभाव इव तद्देहेपि व्याप्यवृत्तिरे
 व वाच्यः ॥ गुण इत्यात्मकविभिन्नाभाव छेदकावच्छेदेन सत्तायास्तयोः सन्निवेशात् कुतो विरोध इत्यत आ
 ह इव वृत्तित्वाभाव इति ॥ न चेव न मूलैकपिसंयोगीति प्रतीत्या वक्ष्यामि संयोगाभावोपिनश्येति ॥ अ
 पितु वक्ष्यामि संयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मूलैकवगाहनसंभवात्तु बाधकाभावादिति ॥ संयोगाभा
 वोनवद्वेष्टेति ॥ इति प्रत्ययस्य तत्रासत्तादिति भावः ॥ ननु इव वृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीति
 र्वासादिसिद्धा इव वृत्तित्वाभावो गुणवच्छेदेन सत्तावृत्तिरित्यपि प्रत्ययादेकशेषस्य कर्तुं प्रशक्यत्वात् ॥
 अतो दोषांतरमाह ॥ अतीदृश्य इति मनस्त्ववदणत्वात् इति तथैः ॥ तत्रातीदृश्यसद्वेतो ननु प्रत्यक्षासंभवे
 प्यकत्वमनस्त्वसा मानाधिकरणाभाववत् ॥ मनस्त्वाभाववद्वृत्तित्वात् ॥ घटवदित्यनुमानो देवतत्र

साध्यसामानाधिकरणाभावः स्यात्सतीति ॥ अत आह न चेति तद्वृत्तीति ॥ साध्यवृत्तिभिन्नत्वस्येत्यर्थः ॥ तथा
 चोक्ता नुमाने तद्वृत्तिभिन्नत्वमुपाधिः ॥ तस्य च साध्यव्यापकत्वं घटत्वादे साधना व्यापकत्वं इव
 दोषादौ जेदस्या व्याप्यवृत्तित्वे तु ॥ साध्यवृत्तिस्तत्र वृत्तित्वावच्छिन्नजैदुपाधिर्बोधः ॥ ननु को
 पाध्य प्रति संधानरणा उक्ता नुमाना देव साध्यवृत्तित्वाभावसिद्धिर्न विषयीत्यन्यथा स्यात्तदस्यपि तत्रा
 तिप्रसंगादुत आह किंचेति ॥ इति मित्यादि ॥ तथा च कालो गोमान गेत्वादित्यादे कालिकसंबंधेन हेताव्याप्ति
 तेन संबंधेन हेतुमतिकाले तेन संबंधेन कालवृत्तित्वाभावस्य कत्राप्यसत्तात् ॥ न च कालावच्छेदेन गग
 नादावेव साध्यवृत्तिमस्तीकाराच्च ॥ यद्यपि गोत्वाद्यधिकरणतत्त्वस्यावच्छेदेन कालवृत्तित्वाभा
 वस्य तत्राणा समानकालीने तत्त्वकरणे च रक्षा ने प्रसिद्धिः ॥ तत्राद्ये एव सापेविषयतया स्वविषय
 कसांनाधिकरणतया तन्निष्ठतादृशवृत्तित्वाभाववत्ताया प्रवच्छेदकत्वसंभवात् ॥ तथापि प्रहका
 ल एव कालिकसंबंधे नाधिकरण उपाधीना तु तद्वृत्तितया वच्छेदकत्व इति प्राचीनसिद्धे तमेतुस

जगदीश त्वेहं मत्तकारविरूपितविशेष एतया च हेतुव्याप्तिर्दृष्ट्या इह मिहानीमित्याकारप्रतीतिनियामकोविशो
 २२९५॥ षण्णताया विशेषः तेन हेतुताया मिति आख्यया तादृशविशेषणतायाः प्राप्तेः विभिन्नकालीनयोनाथा
 साधेयभाव इति मतेनाहु पपनिगंधोपि साणनां सा समानकालीनज्ञानस्य विषयतया प्यनधिक
 रणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने साध्यवद्वन्ति ताभावप्रसिद्धा संभवादिधिधेयं अत्र हेतुतावच्छेदकसंब
 धेन साध्यवद्वन्ति त्वस्य विवक्षायां न कोपि दोषः साधनी भूतगोलाधिकरणमहाका (जावच्छेदेन
 गालविरूपितकालिकसंबधेन साध्यवद्वन्ति ताभावस्य घटादावेव प्रसिद्धत्वात् साध्यसामानाधि
 करणत्वं यद्म विविधो धिकरणवच्छेद इह तु कति ताका त्पेताभावा प्रतीतिगता नवच्छेदकतद्वम
 वत्तविवक्षितं इत्येव वाच्यं प्रमेयादित्याहो प्रमेयव्यक्तीनां जेदेपि व्याप्तेर्न इह इत्यस्य चतुस्तुरणाः
 केचित्तु सन्निष्ठयत्साध्यवद्वन्ति त्वं हेतुधिकरणवच्छेदतदभावाधिकरणमिन्तत्त्वमर्थः पर्वते च ता
 दृशाभावाधिकरणत्वं सहेतुस्य त्वेव स्वभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धमतीना व्याप्तिरित्याहुः साध्यवद्वन्ति

ताभावाधिकरणत्वसामान्येयान्निष्ठत्वयदधिकरणवच्छेदकत्वोभयाभावस्तत्त्वं व्याप्तिः पर्वतीयरूपादिनिष्ठं य
 त्पर्वताद्यवच्छेद्यवह्निमत्तयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वं न तद्वमनिष्ठयच्चधमनिष्ठतच्चनधमाधिकरण
 वच्छेद्यं अधिकरणजेदेनाधिकरणतावेदात्तं अथवा पर्वते पर्वतीयरूपेन वह्निमत्तयुक्तत्वमिति वत्तप
 र्वते धूमोनवह्निमत्तयुक्तत्वमिति प्रतीत्यापत्तेः अतो वह्निमान् धूमोऽदित्याहो नाव्याप्तिः व्याप्य कत्तेरवच्छे
 दकत्वोस्वीकारे तु तादृशाभावाधिकरणत्वसामान्येयदधिकरणवच्छेदकत्वाभावस्तत्त्वमित्येव वाच्यमित्या
 हः एकपुनरुक्तत्वात् तादृशेति वाच्यत्वादिसाध्यके च तादृशेन हेतुव्याप्तेश्च वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रति
 धेः एतेन सत्तायां कर्मणि न इत्यत्वसामानाधिकरणमिति प्रतीतो कर्मण इव कर्मसत्तायोः समवायस्याप्य
 वच्छेदकत्वं भासते अथवा तदानीं सत्तायां न इत्यत्वसामानाधिकरण इत्यादिप्रत्ययापत्तेः एतच्च कालस्य क
 र्मलोतिरेकात् एवं च यद्हेतुव्यक्तधिकरणीय हेतुतावच्छेदकसंबधे साध्यवद्वन्ति ताभावावच्छेदकत्वेना
 स्तितत्त्वमर्थः काजोवगोमान् गोलादित्याहो का वन्ति ताभावावच्छेदकत्वस्य प्रमेयादिति वीयसमवेतता

समाप्तः
॥१६॥

हे प्रसिद्धस्य मोत्याधिकरणी यत्कालिक संबंधे विरहान्नाव्याप्तिः इत्यपि परास्मयिनि संक्षेपः ॥ श्री ॥

902